

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ
НАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 90-х РОКАХ ХІХ ст.**

У статті висвітлюється процес виникнення програм аграрних перетворень українських політичних організацій в підросійській Україні. Здійснюється аналіз проектів програм «Братерства Тарасівців», групи Українська соціал-демократія (УСД) та Загальної української організації (ЗУО), що діяли в 90-х рр. ХІХ ст.. на території Наддніпрянщини.

Ключові слова: аграрне питання, селянство, «Братерство Тарасівців», національне питання, УСД, реформи, соціалізм, просвітницька діяльність, страйк, націоналізація земля, ЗУО.

Історіографія проблеми невелика. Опосередковано дане питання розглядали П. Феденко, Г. Касьянов, А. Павко, В. Стрілець, В. Головченко та В. Гошовська. Однак публікацій, які б цілісно характеризували програми українських політичних організацій кінця ХІХ ст. щодо вирішення аграрних проблем у Наддніпрянській Україні немає. Тому в даній статті маємо на меті дослідити доробок їх доробок у розв'язання аграрного питання у підросійській Україні у зазначений період.

Пошуки можливих шляхів розв'язання аграрного питання наприкінці ХІХ ст. означали створення умов для економічного зростання, покращання становища багатомільйонного українського селянства та стабілізації суспільного життя країни. Безумовно, що ситуація, яка склалася на селі, не могла залишитися поза увагою політичних організацій, у тому числі українських. При розробці аграрних програм вони намагалися визначити можливі шляхи вирішення селянського питання в Україні.

Необхідність вивчення саме цих питань зумовлена тим, що тривалий час вони подавалися у спотвореному вигляді, розглядаючись у фарватері ленінських поглядів і висновків. Тому лише виявлення реального стану речей, що існував у тогочасному сільському господарстві, дає можливість проаналізувати аграрні програми українських громадсько-політичних сил з точки зору можливості їх реалізації та відповідності інтересам селян і сільських робітників.

Загалом значаючо, що наприкінці ХІХ ст. в аграрних відносинах як до селянської реформи 1861 р., так і після, панувала неврегульованість. Вона була пов'язана,

насамперед, з проблемами забезпечення землею, формами, шляхами і засобами ведення сільського господарства. Значними чинниками, які впливали на вирішення аграрного питання українськими громадськими та політичними організаціями, стали: наявність поміщицьких латифундій, невтихаюча селянська боротьба за землю та потреби національного розвитку. Така ситуація змушувала різні кола українського суспільства, враховуючи ці умови, висувати численні програми, спрямовані на пошуки шляхів вирішення аграрного питання.

Початки організованого політичного руху на теренах України припадають на 90-і рр. XIX ст. Саме у цей час в суспільно-політичне життя Наддніпрянщини активно вступає молоде покоління українців, яких не задовольняла суто культурницька діяльність громадівців. Цим розпочинається політичний період українського національного відродження [1, с.193].

На самому початку 90-х рр. Полтавське земство запровадило перепис рухомого майна населення губернії. Цю роботу було доручено відомому досліднику статистики О. Русову, який намагався залучити до неї національно-свідому інтелігенцію. Саме з неї склався гурток, відомий в історичній літературі як таємне товариство «Братерство Тарасівців». Офіційне його заснування було проголошене влітку 1891 р. на могилі Т. Шевченка в м. Каневі студентами М. Байздренком, В. Боровиком, І. Липою [2, с.243]. В програмному документі «Profession de foi молодих українців» підкреслювалося, що «Україна була, є і буде завжди окремою нацією». Члени товариства називали себе «свідомими українцями» і проголошували, що «Україна під гнітом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Тим ми як діти України, як сини свого народу — є націоналами і перед тим дбаємо про те, щоб дати своєму народові волю національну» [3, с.202]. За два роки діяльність товариства поширилась по всій Україні. На місцях його ідеї втілювалися в життя силами організованих п'ятірок, з яких найпомітнішими, крім київських, були групи в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Лубнах [4, с.36]. Зокрема, до складу київського гуртка входив М. Міхновський, В. Самійленко, до полтавського — М. Шемет, чернігівського — М. Коцюбинський, які згодом стали помітними політичними та громадськими діячами України. За політичного періоду українського національного відродження «Братерство

Тарасівців» стало першою організацією, котра звернула увагу на аграрне питання.

«Profession de foi» закликала турбуватися про піднесення української національної свідомості. Одночасно в програмі містився заклик до тарасівців дбати «по змозі» про народний добробут, «знаючи й повсякчас пам'ятаючи, що тільки матеріально забезпечений нарід може добре дбати про національно-просвітні справи» [5, с.95]. Разом із тим самі члени товариства закликали: «в справах соціально-економічних» докласти зусиль до побудови в Україні такого суспільства, в «якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів-працівників» [3, с.202].

Бажання членів товариства вперше, серед інших громадсько-політичних організацій, вивчати економічний стан України та турбота про його поліпшення були визначені Статутом організації. Так, у спогадах І. Липи читаємо: «Він (Статут. — О. Ф., В. Д.) був дуже широкий. Пам'ятаю, було зафіксоване земельне питання (націоналізація землі, як тепер у с.-р.), робітниче, як у звичайній програмі с.-д., а щодо політичного, то страшно сказати: сепаратизм, самостійність України. Іншої України, як самостійної, тарасівці собі й не уявляли» [6, с.263]. Як свідчить цей документ, чіткого механізму майбутнього розв'язання земельного питання у них не було. Крім того, вони не визначали основні проблеми аграрних відносин у той час. Особливістю програми було те, що вирішення соціально-економічних питань було тісно пов'язане з політичною і національною сферами. «Братерство Тарасівців» першим із українських політичних об'єднань здійснило спробу поширити свій вплив на село. Вони організували свої представництва в сільській місцевості. Так, «В. Андрієвському вдалося організувати відділення товариства в с. Рожниці Борзнянського повіту на Чернігівщині <...> гурток селян с. Хомуцьєв Миргородського повіту на Полтавщині» [4, с.36]. М.Коцюбинський, який був членом товариства, «розказував про хліборобство» десяткам полтавських і чернігівських селян [7, с.81]. Ці приклади свідчили про те, що вже тоді робилися спроби працювати серед селянства, однак джерела не дозволяють встановити, у чому полягала сутність цієї роботи. Тарасівцями не були чітко визначені форми та методи діяльності, в тому числі

й серед селян; відомо лише, що «їх приваблювали» «малі діла» в ім'я великої мети» [4, с.41].

У 1892 р. в м. Києві пройшов з'їзд товариства під головуванням М. Міхновського. Серед інших активно розглядалось питання про перехід від організаційно-виховної діяльності до безпосередньої політичної роботи. З'їзд тривав три дні, у його роботі взяли участь 30 осіб, які представляли осередки організації різних регіонів України. Однак у 1893 р. жандармерія провела ряд арештів серед найпомітніших діячів товариства, після чого організація перестала існувати. Її діяльність була тільки першою спробою відродити національну ідею, в якій певне місце посідали й аграрні відносини. При цьому слід підкреслити, що основні положення їх програмного документа пов'язували вирішення аграрного питання із здобуттям національної волі для всього українського народу. І хоча організацію було розгромлено, українство зосередилося на вирішенні цієї проблеми. Незважаючи на декларативність проголошених програмних цілей, відсутність обґрунтування методів їх досягнення, тарасівці справили неабиякий вплив на подальше будівництво українських партій. Їх ідеї були враховані при складанні програмних документів інших українських партій, зокрема УДП, УДРП і УРП.

Упродовж 90-х рр. XIX ст. в Російській імперії, і зокрема в Наддніпрянщині, склалися певні умови для поширення соціалістичних ідей. Набув популярності марксизм. Разом із тим, український національний рух, що характеризувався культурництвом, перебував у стані кризи. Тому серед молоді частини українофілів з'являється прагнення політизації руху. Першими спробами організаційного об'єднання прихильної до соціалізму інтелігенції були гурток М. Ковалевського, а також соціал-демократична група під керівництвом І. Стешенка та Л. Українки, що поставили в Києві. Ця група утворилася у 1896 році під назвою Українська соціал-демократія (далі — УСД). Відомий український соціал-демократ А. Жук так оцінював її появу: «Не увійшовши до московського табору, вони заклали в Києві самостійну українську соціально-демократичну групу» [8, с.27]. Вона підтримала традиції «Братерства Тарасівців» у справі національного відродження українського народу, висунувши на порядок денний своєї діяльності завдання національно-політичного виховання українців. При цьому сама Леся Українка досить критично ставилася до програми «Братерства». Вона писала: «Я не розумію тільки, як то

людина може одважитись лізти в публіцистику та виголошувати різні Profession de foi тоді, як їй по-справжньому треба ще багато учитись та придивлятись для того, щоб стати на людину схожою» [9, с.202]. Важливим практичним кроком групи стало створення власного видавництва і заснування політичної серії «Бібліотека українських соціал-демократів».

Значний вплив на формування поглядів УСД мала діяльність М. Драгоманова, соціальною базою і основою вчення якого, як відомо, було селянство [10, с.297-299]. Полемізуючи з народниками-чорнопередільцями, він пропагував реформістський шлях «врегулювання селянського питання» та закликав до створення партій «поступового характеру». Перспективу розвитку суспільства він вбачав у побудові соціалізму, основою якого «повинна стати «грумада» з колективною власністю на землю» [11, с.32]. Однак в одній із брошур соціал-демократичної групи критично характеризувалися його ідеї щодо селянської соціальної верстви. У ній читаємо: «Ідеалом Драгоманова було мужицьке царство з анархістичною продукцією, і в цьому міститься як слабкий, так і сильний бік його соціально-економічних поглядів. Сильний бік його той, що як на Україні, так і в Галичині вчення Драгоманова примусило звернути увагу на хліборобську масу, забиту і занедбану історичними умовами, а слабкий складається з того, що як не варта уваги хліборобська маса, але вона цілком не однородна. І сумувати про долю селянства взагалі, — значить не казати нічого ясного; сучасний класовий принцип соціології вимагає точно вказувати, інтереси якої класи хліборобів бажає відстоювати народолобець, бо тільки при такій умові його симпатії до хліборобів можуть мати якість реальне значіння» [12, с.8]. Тому, перебуваючи на соціал-демократичних позиціях, члени УСД прагнули чіткіше визначити ті соціальні групи суспільства, серед яких вони будуть працювати. Так, в іншій брошурі групи зазначено: «власне тепер потреба, хоч і дуже нелегка, пропаганди національної свідомості, аби вони (міські робітники. — О. Ф., В. Д.) не стали чужинцями у рідній стороні, той супроти своїх же братів сільських робітників, то серед сільського пролетаріату (ми залічуємо до нього і тих маючих землю селян, що не вживають до роботи наймитів)» [8, с.27]. Крім того, українські соціал-демократи спрямовували свої погляди й на дрібне (бідне) селянство. Вони зазначали: «Надто на Україні обминути це питання ніяк неможливо, бо власне з дрібного

селянства складається той ґрунт нації, на який досі рахували всі політичні українські партії та групи» [8, с.27]. Це було важливою програмною засадою УСД, оскільки своєю опорою вони бачили в найбільш численній масі українського селянства, інтереси якого намагались боронити.

Майбутня діяльність УСД передбачала здійснення мирних, поступових заходів. Еволюційні перетворення мали реалізуватися шляхом просвіти народу і створення «мозку нації». Тому провідне місце у цій діяльності займала українська національно свідомо інтелігенція. Так, у відомій дискусії з І. Франком Леся Українка відкидала усі звинувачення, висунуті їй щодо незначної уваги до селянства як важливої політичної сили. На її думку, «брак елементарної політичної свободи в підросійській Україні спричинив те, що українські (наддніпрянські) радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі пропаганду серед селян» [13, с.62]. Вона вважала, що перед тим, як розпочинати роботу серед селян, потрібно повернути на свій бік інтелігенцію як «мізок нації», «аби не було так, що є над чим робити, та нема кому» [13, с.62].

Леся Українка створила власну політичну концепцію, що становила основу стратегії і тактики групи. Важливим положенням у ній було те, що українська селянська революція розглядалася «як стихійна рушійна сила для визволення України з-під національно-колоніального гніту, що «калічив» соціальну і господарську структуру, і взагалі життя України» [14, с.139]. Отже, найпершим завданням було розв'язання проблеми національного визволення, за яким передбачалося вирішення соціально-економічних питань.

У своїх брошурах члени групи прагнули визначити основні кроки своєї роботи серед селян. Так, у «Програмі соціал-демократії» важливе місце в їх діяльності відводилося просвіті селян, яка мала здійснюватися в три етапи [15, с.280–281]. Першим етапом повинно було стати створення спілок чи об'єднань, робітничих чи селянських, в окремих селах і містах. Це завдання було реалізоване під час російської революції 1905–1907 рр., коли селянство під проводом безпартійної та партійної інтелігенції створило самобутню організацію «Всеросійський селянський союз». На наступному етапі передбачалося виникнення більш організованих об'єднань, які забезпечуватимуть не тільки суспільно-політичну та національну просвіту робітників і селян, але і перетворюватимуть їх у потужну силу з високим рівнем організації. Змістом третього етапу могло

б бути об'єднання робітників і селян в одну організовану спілку [15, с.280-281].

Автори брошури не виключали можливості збройної боротьби, без якої найбільші радикальні національно-політичні та соціально-економічні зміни і реформи були б неможливими. Але ідеологи політичної групи УСД неодноразово наголошували на тому, що будь-якій збройній боротьбі повинна передувати широка просвітницька й організаторська робота серед робітників і селян [15, с.280-281]. При цьому просвітницька парадигма зміни соціального світу передбачала для інтелігенції щоденну практичну роботу — вечори з рефератами, написання статей і брошур, переклади найцікавіших видань за необхідною тематикою.

У 1897-1898 рр. було видано брошуру «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства». Це видання УСД призначалося для тих, хто вестиме роботу серед українського селянства, а також для самих селян [15, с.285]. Поява цієї брошури була пов'язана, як зазначає Ю. Лавриненко, «з підготовкою філіальної для УСП і теж підпільної організації під назвою «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» на чолі з М. Меленевським [16, с.68]. Очевидно, останній був одним із активних поширювачів соціал-демократичних ідей, зокрема і УСД, призначених для українського селянства. Хоча, на думку відомого дослідника А. Павка, ця група створювалася незалежно від УСД та інших політичних сил [17, с.51].

У брошурі роль української інтелігенції, що мала здійснювати роботу серед селян, розглядалася як визначальна. А головним напрямком її праці мала бути соціально-економічна діяльність, спрямована на усвідомлення селянами характеру своїх соціально-політичних потреб і вимог. Серед них важливе місце посідали: власність на землю та засоби праці на ній [17, с.289]. Навесні 1899 р. було встановлено тісні стосунки між УСД та вже названою «Групою сільських робітників...» М. Меленевського. В останньому О. Гермайзе бачив «одного із перших інтелігентів, який відверто стає на марксистський ґрунт і робить спроби зв'язатися з сільським робітником» [18, с.44-47]. Основна мета діяльності групи полягала в організації страйкового руху сезонних робітників на території Васильківського, Звенигородського та Таращанського повітів Київської губернії. Для цього вона «поширювала по селах видання Петербурзького і Київського Союзів боротьби за визволення-

ня робітничого класу, а також власну відозву «До сільських робітників» та брошури групи УСД...» [19, с.13]. За свідченням Д. Дорошенка, М. Меленевський «часто поширював революційні брошури і летючки, їздючи чвіркою коней («цугом») у колясці і розкидаючи літературу по дорозі та по селянських хуторах і дворах» [20, с.35-36]. Однак далі розвинути цю діяльність не вдалося, оскільки арешти 1899-1901 рр. її перервали.

Надзвичайно важливою для розуміння ставлення членів УСД та її лідера до аграрного питання була також брошура Лесі Українки «Царі, пани а люди», видана в Женеві. У ній авторка не тільки ставила завдання створення «спілки робітників і селян», але й висловлювалася щодо розв'язання аграрних проблем. На її думку, земля має перебувати у власності держави. Вона писала: «Для того треба, щоб земля не належала якому-небудь панові, а ні селянинові, а треба, щоб земля була всіх, хто на ній працює, щоб землю не можна було ні продавати, ні купувати, ні ділити, ні орендувати, а тільки обробляти» [21, с.23]. Користування землею мало бути платним. Леся Українка зазначала: «Хто займає більше землі або обробляє кращу, той платити мусить більше» [21, с.23]. Всі зібрані за оренду кошти мали йти на розвиток освіти, будівництво доріг і соціальні виплати. При цьому вона робила висновок: «А нам треба, щоб ті гроші, що беруть у нас, Українців, і обертались на нас таки, на наші власні потреби, по наших таки селах та містах» [21, с.23].

У цій брошурі Леся Українка характеризувала й форми боротьби селян і робітників, спрямовані на захист їхніх прав. Серед них найефективнішим, на думку авторки, є страйк. Вона писала: «А коли ті селяни, що не хочуть у нього робити, дадуть про те знати всім сусіднім селам та громадам та розкажуть, чому вони не йдуть до роботи, та попрохають всіх сторонських, щоби вони їм допомогли в сьому ділі та щоб не ставали на роботу до того пана» [21, с.28]. Акцентувалася увага на тому, що така форма боротьби мала носити мирний і ненасильницький характер та супроводжуватися належною матеріальною підтримкою. Щодо останньої, то вона призначалася для того, «щоби допомогти тим страйкарям, що сидітимуть по тюрмах, та їх родинам, що зостануться безпомічні; щоби помагати всім страйкарям, коли вони потребуватимуть грошей, а пан таки не хотітиме збільшувати платні» [21, с.30]. Все це мало реалізуватися шляхом створення страйкових кас «потай

від поліції», жандармів та начальства, пана і попа. Леся Українка пов'язувала успіх боротьби з поваленням самодержавства і демократизацією політичного ладу, тож висувала гасло: «Геть самодержавіє! Ми потрібуємо волі, працювати на себе для свого власного щастя, ми потрібуємо землі, геть панів з підпанками!» [21, с.39].

Таким чином, важливе місце в українській громадсько-політичній думці 90-х рр. XIX ст. займала група УСД. Вона залишалася нечисельною організацією, яка не стала осередком сильної політичної організації й не змогла налагодити міцні зв'язки з селянами. Вагомим аргументом цього було й те, що «це сталося, мабуть, не через самі несприятливі зовнішні причини, а через характери провідників. Відомо, що «політична спеціальність» вимагає постійної, системної роботи, але соціал-демократична група І. Стешенка і А. Українки мала на чолі поетів, яких інтереси лежали головою в літературі» [12, с.19]. І все ж, група, порівняно з тарасівцями, зробила рішучий крок вперед як в організаційному, так і в ідеологічному плані. Вона чітко окреслила свої принципи у вирішенні аграрного питання, намагалась зблизитись з селянством, безпосередньо працюючи над його просвітою, навчаючи, яким чином вести боротьбу за поліпшення як економічного, так і політичного становища.

Широка політизація українського національного руху 90-х рр. XIX ст. супроводжувалася його диференціацією, де важливою складовою був ліберально-демократичний напрям. Він ґрунтувався на ліберально-демократичному громадівському рухові й «земській опозиції» та був представлений переважно українською інтелігенцією, котра шукала шляхів національного й політичного визволення українського народу. Основна частина української ліберально-демократичної інтелігенції зорганізувалась 1897 р. у Загальну українську організацію (далі — ЗУО). Її установчий з'їзд відбувся у Києві за участю близько 50 осіб, які прибули з різних частин України. Активними учасниками організації були: В. Антонович, О.Кониський, О. Лотоцький, М. Кононенко та інші [5, с.105].

На думку Д. Дорошенка, ЗУО займалася тільки культурно-просвітницькою роботою: розповсюджувала українську книгу, заснувавши з цією метою першу українську книгарню, сприяла влаштуванню на різні адміністративні посади національно свідомих українців, організувала святкування ювілеїв відомих діячів [22, с.35].

Крім того, позитивним в її діяльності було те, що вона орієнтувалася на різні групи інтелігенції, особливо сільської, тісно пов'язаної з селянством. Однак ЗУО не стала організацією, яка об'єднала все українство, оскільки, не маючи програми чітких перетворень, особливо в соціально-економічній сфері, не могла донести її, зокрема, до селянства та залучити його до національного руху.

У 1898-1899 рр. відбулися з'їзди українських студентських громад. На них були визначені основні завдання, які стояли перед українською студентською молоддю. Рішення другого з'їзду були надруковані під назвою «Оповіщення 1899 року» [5, с.107]. В них визначалося так: «Довести до відомости як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства, як безпосереднього наслідку російського абсолютизму» [18, с.21]. Для реалізації поставлених завдань членам «Спілки» рекомендувалося створювати міські товариства студентів-українців, встановлювати зв'язки з представниками інших політичних партій, пропагувати власні ідеї у селянському середовищі та брати участь у роботі різних культурно-просвітніх організацій і товариств. Однак далі таких декларацій вони не пішли.

Таким чином, розвиток українського національного руху 90-х рр. XIX ст. характеризувався його політизацією. Поява перших політичних груп і організацій, їхнє ідеологічне самовизначення зумовлювало розробку різних підходів до кола проблем суспільного життя. Всі вони визнавали своїм головним завданням боротьбу за національне, політичне й економічне відродження України. Хоча програмні документи цих організацій розроблені ще досить слабо й обмежувалися здебільшого політичними вимогами, проте позитивним було те, що в них вперше почали розглядатися проблеми соціально-економічного характеру. Серед них важливе місце посідало аграрне питання, основними аспектами якого були: перехід усієї землі у фонд держави та визначення форм роботи серед селян і сільських робітників.

Список використаних джерел:

1. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеевої]. — К. : Основи, 1994. — Т. I. — С. 193-203.

2. Дмитрук Р. Політичний рух на Чернігівщині (кінець XIX — початок XX ст.) / Р. Дмитрук // Молода нація. — 2000. — Спецвипуск. — С. 243-251.
3. Profession de foi молодих українців // Правда. — 1893. — Т. XVII. — Вип. 1. — Квітень. — С. 201-207.
4. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 36-42.
5. Лавров Ю. П. Зародження українського національного руху в студентському середовищі / Ю. П. Лавров // Нариси з історії українського національного руху : колективна монографія / [відп. ред. В. Г. Сарбей]. — К. : Інститут історії НАН України, 1994. — С. 84-102.
6. Липа І. Братерство тарасівців / І. Липа // Літературно-науковий вісник. — 1925. — Т. 87. — Кн. 7-8. — С. 254-267.
7. Заїка І. Селяни про Коцюбинського / І. Заїка // Життя й революція. — 1926. — № 7. — С. 82-86.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф.3807, оп.1, спр.7, 169 арк.
9. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. — Нью-Йорк : Гомін України, 1970. — 768 с.
10. Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити начерк історії цивілізації на Україні» / М. П. Драгоманов ; [упоряд. та авт. іст. біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри]. — К. : Либідь, 1991. — С. 299-301
11. Лукеренко В. А. Світогляд М. П. Драгоманова / В. А. Лукеренко. — К. : Наукова думка, 1965. — 126 с.
12. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. : курс лекцій / П. Феденко. — Подєбради, 1934. — 147 с.
13. Лавриненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавриненко // Сучасність. — 1971. — Ч.6 (126). — Рік видання 11. — Червень. — С. 57-71.
14. Лавриненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавриненко // Сучасність. — 1971. — Ч.7-8 (127-128). — Рік видання 11. — Липень-серпень. — С. 133-150.
15. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX — початку XX століття: проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / В. А. Гошовська. — Харків : Основа, 1997. — 442 с.
16. Лавриненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавриненко // Сучасність. — 1971. — Ч.5 (126). — Рік видання 11. — Травень. — С. 69-86.
17. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. І. Павко. — К. : Іван Федоров, 1999. — 250 с.

18. Гермайзе О. Нарис з історії революційного руху в Україні / О. Гермайзе. — Б.м. : Книгоспілка, 1926. — Т. 1: Революційна Українська партія (РУП). — 389 с.
19. Головченко В. І. Від Самостійної України до Союзу Визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. І. Головченко. — Харків : Майдан, 1996. — 282 с.
20. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни / Д. Дорошенко. — Прага, 1936. — 99 с.
21. Царі, пани а люди. — Женева : СД, 1903. — 46 с.
22. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. — Прага : Видання Фонду імені Є. Чикаленка, 1934. — 100 с.

The article deals with the process of agricultural transformation programs of Ukrainian political organizations in the Russian Ukraine. The analysis projects programs «Brotherhood Tarasivtsi» of Ukrainian Social Democrats (USD) and Total Ukrainian organization (TUO) operating in the 90-ieth of the XIX century in the Dnieper.

Key words: agrarian question, the peasantry, «Brotherhood Tarasivtsi» national question, USD, reform, socialism, elucidative activity, strike, nationalization of land, TUO.

Отримано: 16.01.2013